

A kötetben szerepel Illyésnek a *Külvárosi éj* című kötetéről írt bírálata, a József Attila halálára írt, szintén a *Nyugatban* megjelent nekrológja, de olvasható például Szántó Judit és Illyés levélváltása, Illyés levele Hatvany Lajosnak s többek között az *Öt éve...*, a *Rajz, eltépésre*, a *Nem volt elég*, az *Ajtófélfának döntve vállamat –*: című vers. Nem maradhadt ki a *Nemzetben* 1937. július 8-án megjelent *Illyés Gyula és József Attila izgalmas költői párbaja* című cikk sem, s az azt követő, ahhoz kapcsolódó feljegyzések.

Utolsó találkozásuk a Siesta szanatóriumban történt, amikor kibékültek egymással. Illyés erről megható leírásban számol be, melynek zárómondatai: „1927 őszén ismerkedtünk meg, mikor az első hosszú csavargás és beszélgetés után elváltunk, sokáig ráztuk egymás kezét, majd összeölelkeztünk, s én – mivel épp csüggedt volt – fölemeltem, olyan magasra fölém, amennyire csak bírtam. Utolsó búcsúzásunk is mozzanatról mozzanatra így folyt le.” (88.)

Illyés Gyula gondolatait, emlékeit, valamennyi följegyzését Domokos Mátyás szerkesztette kötetbe. Utószavában Seneca klasszikus intelmét – *audiatur et altera pars*, hallgattassék meg a másik fél is – idézve arra figyelmeztet, hogy a 20. századi magyar költészet két klasszikus költője kapcsolatának jóhiszemű értelmezése időszerűbb, mint valaha. József Attila hagyatékában ugyanis nem sok olyan dokumentum maradt, amely az Illyéssel való konfliktusról tanúskodik. (*Miért nem én?* című írása, amelyre Illyés gyakran utal jegyzeteiben, feltehetően lappang.)

Marad tehát e gyűjtemény és a bizodalom, hogy az olvasó elfogulatlanul, irodalompolitikai indulatok nélkül, a tévhitektől, legendáktól megszabadulva veszi szemügyre a „szerencsés” barát, Illyés Gyula írásait. Domokos Mátyás megállapítása nem felmentés, nem védőbeszéd, hanem lehetséges magyarázat: „kettejük történetét a görög sorstragédiák szellemében komponálta a legnagyobb dramaturg, aminek mindközönségesen élet a neve.” (159.)

Gajdó Ágnes

Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban”

AZ ÉRTEKEZŐ JÓZSEF ATTILÁRÓL

Tiszatáj Könyvek
Szeged, 2005
273 oldal, 2300 Ft

Lengyel András könyve az első, amely kifejezetten a költő értekezői munkásságának összefoglalására vállalkozik. Ezt az úttörő tanulmánykötetet a József Attila-kutatás minden biztonnyal hasznosítani fogja. Szakkönyvek recenzióiban gyakran olvasható efféle udvarias mondat – itt azonban nincs szó ilyesmiről. Vegyünk egy egyszerű példát.

A tanulmánykötet szerzője felfedezte, hogy [*A művek alkotóinak és kiadóinak...*] kezdetű szöveg, illetve ennek nemrég előkerült bővebb változata egy helyen hasonlít József Attilának egy megjegyzésére, amelyet a költő 1937-ben, a Horváth János versgyűjteményéről szóló bírálat előmunkálatai során vetett papírra. Lengyel András szerint ezért felül kell vizsgálni [*A művek alkotóinak és kiadóinak...*] Szabolcsi Miklós által javasolt datálását. Szabolcsi a szöveg 1933-ra keltezésében Szántó Judit emlékezésére hagyatkozott, amely pedig, ahogy Lengyel András hangsúlyozza, nem mindig megbízható forrás. A tanulmánykötet szerzője szerint a szöveg marxista retorikája sem érv a későbbre keltezés ellen, ugyanis ez a frazeológia a freudomar-

xista József Attilát is jellemezte. Horváth Iván és Tverdota György a költő 1930 és '37 közötti értekező prózája sajtó alá rendezésének gyakorlati munkájában máris hasznosítani tudják Lengyel Andrásnak [*A művek alkotóinak és kiadóinak...*] keltezésével kapcsolatos érveit.

Az ilyen példák bőséggel sorolhatók. Megjósolható, hogy a József Attila-kutatás széleskörűen méltányolni fogja Lengyel András könyvét. Sokak számára igazi szellemi élvezetet fog nyújtani a könyv, amennyiben a megnyugtatóan megoldott problémák mellett másokat – akarva-akaratlan – nyitva hagy. Visszajára fordítva: a meggyőző állítások, problémamegoldások mellett olyanok is akadnak, amelyekben egyik-másik olvasó talán fennakad. A következőkben ilyen kérdéses pontokat mutatok be.

Olykor kissé túlzottnak érzem azt az azonosulási törekvést, amellyel Lengyel András a költő értekezői munkásságához közelít.

Íde csoportosíthatónak vélem, hogy Lengyel András nem annyira az érdeklődést kevesli az értekező próza iránt, mint azt kifogásolja, hogy a költői munkássághoz képest az

értekező próza ez idáig jóval kevesebb elismerést kapott. Nos, ezt a valóban létező különbséget Lengyel András tanulmánykötete, azt hiszem, túlzottan is kompenzálja.

Elmarasztalja például Kecskeméti Györgyöt a költőnek a Fábián Dániellel közösen írott, *Ki a faluba* című röpirata bírálatáért. Egyebek mellett felrója Kecskemétiének, hogy kritikája nem a *Ki a faluba* gondolatrendszerében mozog (125). Azonban nem jogos-e ez, ha egyszer a *Ki a faluba* képtelen gondolatrendszere szerint kizárólag a magyar parasztságnak köszönhető, hogy a nemesség és a polgárság immár magyarul beszél? Nem jogos-e ezzel szembehelyezni azt, hogy a magyar nyelv magyarországi uralomra juttatásában „Kazinczytól Aranyig polgárok, olykor polgárosodni indult arisztokraták, olykor meg a néphez visszavágyó romantikus polgárok” is részt vettek? Azt pedig már-már igazságtalanságnak tartom, hogy Kecskeméti kritikáját polemikussága miatt Lengyel András így értékelje: „Kecskeméti személyében voltaképpen egy korábbi, számára [a költő számára] érzelmileg különösen fontos kör, a Vágó-család – őt egyszerre vonzó és taszító köre 'lőtt' utána” (114).

Az azonosulási törekvés nem csupán azzal a következménnyel jár, hogy a tanulmánykötet szerzője – néhány esetet leszámítva – a kritikus szempont mellőzésével, egyetértőleg közelít a költő értekező prózájához: Lengyel András ugyanis nem csupán saját szempontjait igyekszik azonosítani a költőével, hanem az eljárást fordítva is alkalmazza, vagyis megpróbálja vizsgálata tárgyát megfeleltetni saját szempontjainak, ill. érdeklődésének. Az irodalomtudományban is kedvelt kontinentális filozófiákban mindez magától értetődik. Én azonban mégis felhívnom a figyelmet néhány olyan problémára, amelyet a vizsgáló személy és a vizsgálat tárgya közötti határok elmosása okoz.

Az egyik ilyen probléma az aránytalanság. Annak az előszóban előre bocsátott elvnek, mely szerint a tanulmánykötet olyan összképet kíván adni az értekező József Attiláról, amelyik ismerteti „az értekezői pályáiv legfontosabb csomópontjait” (13), a tanulmányok összeválogatása nem felel meg. Míg az egyik tanulmány például a kései József Attila értekező prózájának a befogadásesztétikával való eszmei párhuzamait vizsgálja, vagy míg két tanulmány foglalkozik az életmű egésze szempontjából következménnyel gyakorlatilag nem járó *A nemzeti szocializmus* című írással, addig az 1930 ősze és 1933 nyara közötti időszak értekező prózáját – de költészetét is! – döntően befolyásoló kommunista ideológiáról nincs tanulmány. Ezt az időszakot a fejezeteket az életrajzi kronológia mentén sorba rendező Lengyel András egyszerűen kihagyja: „*A 'narodnyik' József Attila*” című fejezet után azonnal a „*József Attila, Rátz Kálmán és 'A nemzeti szocializmus'*” című tanulmány következik.

Az egyes József Attila-i szövegek filozófiatörténeti kapcsolatainak feltárása sem mentes az aránytalanságoztól. Amikor a szerző filozófiatörténeti hatásokat, illetve eszmei párhuzamokat törekszik feltárni József Attila értekező prózáján, akkor az olvasóban néhol kétség támad, hogy a Lengyel András által említett hasonlóságok valóban képesek-e ellensúlyozni a különbségeket. Vegyük például a következő esetet. Lengyel András az alábbiakat idézi a Rapaport-levélből: „Az ödipusz-konstelláció, illetve konfliktus csupán éppen olyan kivétítése a lélek belső eredetű, endopszichikus állapotának, mint a vallások és a mithológiák. Az ödipusz konfliktus tudományossá tett mithosz, mert bár tényleg magukban az emberekben keletkezik, a tudomány nevezetesen a pszichoanalízis nem hogy lebontaná, hanem úgy siet a jóváhagyására, ahogyan a mithikus, vallásos hitnek nem a le-

bontására, hanem tudományos alátámasztására törekszik a teológia. A pszichoanalízis freudi formájában a neurótikusok ödipusz-vallásának a teológiája” (198–199). Lengyel András szerint a freudi pszichoanalízisnek ez a bírálata Heidegger kifogásait előlegezi meg. Itt a szerző a következő részt idézi Heideggertől: „Freud a tudatos emberi jelenségeket illetően is azt feltételezi, hogy azok hiánytalanul megmagyarázhatók, azazhogy a kauzális összefüggések kontinuusak. Minthogy ilyesmi nincsen meg a 'tudatban', fel kell hogy találja a 'tudattalant', melyben a kauzális összefüggések hiánytalanul meg kell legyenek. Freud posztulátuma szerint a lelki teljes egészében megmagyarázható, s itt magyarázat és megértés azonosítva lesznek. Ez a posztulátum nem magukból a lelki jelenségekből származik, hanem az újkori természettudomány posztulátuma” (199). Ezt a heideggeri analógiát nem érzem kereknek. Talán nem érdektelen a két bírálat közötti különbség: József Attila az idézett részben azt tette szóvá, hogy a pszichoanalízis ugyanavval az igazoló törekvéssel viszonyul a mítoszhoz, amellyel a teológia a valláshoz. Heidegger ezzel szemben azért marasztalja el Freudot, mert Freud az újkori természettudomány racionalizmusával közelített az emberi lélekekhez. Vannak tehát különbségek. Elismerem persze, hogy hasonlóságok és különbségek mindig csupán bizonyos szempontból látszanak. De vajon egy, József Attila értekező prózájáról összképet adni kívánó könyvnek nem hiányossága-e, ha nem választ olyan szempontot, ahonnan látható lenne a költő racionalizmusa Heidegger racionalizmusellenességével szemben? A racionalizmus ugyanis nagymértékben befolyásolta József Attila értekezői munkásságát. Gondoljunk például az *Ihlet és nemzet* „összes igazságok egyetemes rendszere” koncepciójára! De a racionalizmushoz csoportosítható a *Szerkesztői üzenet* értelmességre hivatkozása is. És az sem lényegtelen, hogy a költőnél a marxi társadalmi meghatározottságról szóló tan megkérdőjelezésében egyebek mellett két racionalista gondolat, a potencialitás és a velünk születettség koncepciója is szerepet játszott: „Az emberi lényeg nem csupán a társadalmi viszonyok összessége, hanem a természetieké is. A marxi szakadék abban áll, hogy ő a természetet a társadalomban élő emberek környezetének tekinti csupán, mint előfeltételt veszi számításba. A természet azonban nemcsak 'számunkra' van adva, hanem velünk, lényegünk szerint is, – testsúlyunkkal pl. adva van a tömegvonzás, – ösztöneinkkel, biológiailag határozott mivoltunkkal pedig egymáshoz s az egyéb természethez való, a társadalom közvetítése nélkül, sőt annak ellenére fennálló kapcsolataink. Ösztönös mivoltunk társadalmi életünkben állandó meglepetésekkel szolgál, azzal a természetes, termékeny véletlennel, amely Hegel bölceletében megleti a maga helyét, éppen mint 'szükséges véletlen'. A marxi társadalomfölfogásban azonban nincsen a véletlennek szerepe, ha csak nem úgy, hogy ez a véletlen a külső természet részéről éri a társadalmat pl. kozmikus katasztrófa formájában. Marx hallgatólagosan föltételezi, hogy az emberi társadalmi fejlődésben éppen az emberi természet oldaláról nem lép föl váratlan, véletlen meglepetés. Én inkább Hegellel tartok és szükségesnek tartom a véletlen fölbukkanását” – írja a költő a *Hegel, Marx, Freud* egyik változatában. Tehát nem egészen alaptalan aránytalanságot emlegetni Lengyel András könyve kapcsán.

A vizsgáló személynek és a vizsgálat tárgyának összemossa nyilvánul meg abban is, hogy Lengyel András nem mindig különíti el egymástól élesen, hogy mi az, ami bizonyított igazság, és mi az, ami egyelőre csak az ő ötlete: feltételezés és bizonyosság egymásba mosódnak. Ezt érzem azokban az érvekben, amelyek azt lennének hivatottak bizonyítani, hogy a Nemzeti Kommunista Párt csupán Szántó Judit elméjében létezett volna, és hogy

A *nemzeti szocializmus* című írást a költő a Gömbös-féle kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja munkásosztaga számára készítette volna. Az, hogy a költőt beszervezni kívánó Rátz Kálmán jó viszonyban volt Gömbössel, akivel korábban az ÉMÉ-ben tisztársak voltak, hogy Rátz Gömbös miniszterelnöki kinevezése után egy hónappal a Pesti Napló politikai cikkírója lett, vagy hogy 1935-ben Gömbös pártjában kapott mandátumot, még nem zárja ki, hogy Rátz eközben más kapcsolatokat is keresett: a szélsőballal, ahogy a munkásmozgalomban részt vevők közül többen emlékeznek, és a kormányon kívüli szélsőjobbal, gondoljunk csak Rátz későbbi nyilaspárti tevékenységére. Így hát az a – Lengyel András által elvetett – lehetőség, hogy Rátz Kálmán 1933-ban a megalapítandó Nemzeti Kommunista Pártba próbálta beszervezni a költőt, továbbra sem valószínűtlen, függetlenül attól, hogy 1933-ban végül megalakult-e ez a párt a költő részvétele nélkül vagy sem. Továbbá *A nemzeti szocializmus* című kéziratban többször szereplő „nemzeti egység” nem bizonyítja, hogy a költő a kormánypárt nevére akart volna rájátszani, hiszen a kifejezés származhat egyszerűen a kollektivistá ideológiából, amelyik a közösség homogenitását hirdeti. Annak ez idáig semmi nyoma nem akadt, hogy a költő felvette volna a kapcsolatot a kormánypárttal. A közeledés megtörténte ellen szól, hogy József Attilát meg se hívták Gömbös és az írók találkozására két évvel később: a kormány nyilván nem tekinthetett József Attilára úgy, mint akit esetleg meg tud nyerni magának.

A ma is rejtélyes beszervezési kísérlet kapcsán bizonyosat Lengyel András könyvének olvastán sem tudunk meg: a Gömbös-párt mint a költő átmeneti orientációja csupán ötlet és nem igazolt állítás. Ezt Lengyel András mintha figyelmen kívül hagyná, amikor teljes határozottsággal nyilatkozik a kérdésben: „Úgy gondolom [...], immár kimondható: Rátz Kálmánék [...] a NEP-en belüli Nemzeti Munkásosztagnak az ideológusaként számoltak József Attilával.” (192).

Szintén nem választja külön Lengyel András az ötletet és a bizonyított igazságot, amikor arról akarja meggyőzni az olvasót, hogy az *Ihlet és nemzet* megírásakor József Attila már olvasta Heidegger *Lét és idő* című munkáját. Lengyel András szerint az *Ihlet és nemzet*ben szereplő ’önlét’ fogalomnak Jaspers Selbstsein-ja mellett Heideggeré is forrása. Lengyel András a *Lét és idő* harmadik fejezetének 19., 20., és 21. alfejezetében kifejtett cogito-kritikára vezeti vissza, hogy az *Ihlet és nemzet* [Amikor a művészetről...] kezdetű darabjában a költő Descartes Cogito ergo sum tételét tautológiának minősíti, és hogy azt állítja, „önlétét senki komoly gondolkodó nem vonja kétségbe, s ha teszi, abból a hiú ravaszkodásból, hogy ezt majd ítéleti érvénnyel bizonyítsa”. Azt, hogy a heideggeri és a József Attila-i Descartes-kritika között különbség van, Lengyel András a következőképp értékeli: „József Attila természetesen itt sem szolgaián kivonatol, hanem – forrását megértve – újragondol” (63). Jól látszik, hogy itt a Heidegger-hatás ötlete hirtelen magától értetődő állítássá minősült át, vagyis a bizonyítandó hirtelen bizonyossággá lépett elő.

A metodikai következetesség is mintha néha áldozatául esnék a szerző aktuális szempontjainak illetve érdeklődésének. A visszaemlékezések megbízhatóságával kapcsolatban a tanulmánykötet szerzőjének álláspontjai ellentétesek egymással. „A Rátzcal kapcsolatos különféle emlékezéseknek a szempontunkból fontos oldala [...] eleve alkalmatlan az érdemi magyarázatra. Az emlékezőknek az utólagos interpretációs helyzete és szükséglete oly mértékben rávetül az amúgyis halványuló valódi emlékekre, hogy a megfogalmazódó ’magyarázatok’ inkább csak szerzőikről adnak fölvilágosítást. A (volt) ellenforradalmár és